ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "МЕЖИБІЖ"

ХМЕЛЬНИЦЬКА ЄПАРХІЯ
Української Православної Церкви

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття

Випуск V

Хмельницький, 2012

УДК 94(477).084.61
ББК 63.3.(4Укр)
З 35

Редакційна колегія:

Білий Л.Г., кандидат педагогічних наук, директор Хмельницького інституту МАУП; ***Байдич В.Г.,*** кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський ***Антоній,*** кандидат богослов'я; ***Вашеняк І.Б.,*** кандидат історичних наук, доцент; ***Гундерук Л.М.,*** кандидат психологічних нпаук, доцент; ***Дацюк О.А.,*** кандидат богослов'я, секретар Хмельницької єпархії УПЦ; ***Олійник М.П.,*** кандидат історичних наук, доцент; ***Погорілець О.Г.,*** директор Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"; ***Трембіцький А.М.,*** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; ***Парандій В.О.*** (відповідальна за випуск).

Рецензенти:

Брицький П.П., *доктор історичних наук, професор. Професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.*

Григоренко О.П., *доктор історичних наук, професор. Академік Міжнародної академії інформатизації. Завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету.*

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (Протокол №4 від 24 квітня 2012 р.)

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття.: Збірка наукових праць. Випуск V./ Ред. кол. Білий Л.Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – 376 с.

Доданого видання включені матеріали IX науково-теоретичної конференції "Голодомор 1032-1933 років в Україні: передумови, перебіг, наслідки (регіональний аспект)", яка відбулася 26 листопада 2011 року та X Всеукраїнської науково-теоретичної конференції "Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття", яка відбулася 24 листопада 2012 року.

Адресовано широкому колу читачів, причетних до вивчення вітчизняної історії: учням, студентам, магістрантам, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів та вчителям загальноосвітніх шкіл.

Зважаючи на свободу наукової думки редакційна колегія не редагувала матеріали. За зміст статей несуть відповідальність автори.

©Хмельницький інститут МАУП, 2012
©Автори статей

будувати фальшиву державу. Щира подяка за те, що несете людям правду про голодомор в Україні".

Михайло Ільницький

Трагічні події 30-х років стали предметом обговорення на наукових круглих столах "Покличемо пам'ять у свідки", "Збудуймо пам'яті незгасний вогонь", в яких взяли участь наукові працівники, історики, краєзнавці, письменники – автори книги про голодомор на Хмельниччині.

Патріотизмом і трагічністю була пронизана читацька конференція "І нам довіку у серцях носити землі своєї ревний біль і жаль" за участю свідка трагедії, автора книг "Душа болить", "Людська доля", "Пам'ятаймо про них" Олександра Греха.

Незабутнє враження у освітян міста залишила година-реквієм "Невиплакані сльози України", в ході якої відбулася презентація історико-документального видання "Розгул диявола триває" подільського письменника і журналіста Петра Маліша. На основі розсекречених документів автор змальовує страшну картину репресій на Поділлі. За висловом однієї читачки "Таку книжку треба читати стоячи на колінах".

Всі ці заходи в певній мірі сприяють росту патріотичної свідомості шкільної і студентської молоді. Про це свідчить той факт, що ними було опитано сотні свідків голодомору. Ці свідчення увійшли до матеріалів наукових конференцій, історико-документальних та художньо-документальних видань. Збільшується кількість наукових робіт юних пошуківців, присвячених темам голоду і репресій, про що свідчать тематичні запити наших користувачів.

Кров мільйонів закатованих і ненароджених українців стукає в наші серця. І наш святий обов'язок – вивчати, тверезо оцінювати, берегти і пам'ятати, що голодомор в Україні 1932–1933 років – справжній геноцид українського народу, спланований і реалізований сталінським режимом.

Саме від нас працівників культури, освіти у великій мірі залежить збереження цієї пам'яті наступними поколіннями.

Н. В. Бабій
викладач Хмельницького інституту МАУП

ЛЕСЬ КУРБАС – ОДИН ІЗ НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ"

Лесь Ку́рбас (Олександр-Зенон Степанович Курбас) – український режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. Народний артист УРСР (1925). Народився 25 лютого 1887 року в місті Самбір (тепер Львівської області) у родині акторів галицького театру Степана та Ванди Курбасів (за сценою Яновичі). Дід Леся – Пилип Іванович – був священиком, спочатку – парохом у селі Куропатники поблизу Бережан,

а після цього – понад сорок років прожив і служив Богові у Старому Скалаті (нині – Підволочиський район Тернопільської області). Мав чотири сини, щоправда, один з них помер у дитячому віці. Інших два обрали професії, які батькові сподобалися. Середній же Степан пішов наперекір татові – вирішив бути актором. І хоч накликав на себе гнів батька, бо не до честі поповичу бути "бродячим комедіантом", однак не зрадив свого покликання. Грав у театрі львівського товариства "Руська бесіда", прибравши собі сценічний псевдонім Янович. Тут і покохав актрису Ванду Гейхман. Більше того, одружився з нею, не попросивши батьківського благословення. За такі непослухи Пилип Курбас, по суті, зрікся власного сина [2].

Від першого дня народження Лесь Курбас мандрував з театром батьків. Уперше з дідусем Пилипом, зі Старим Скалатом познайомився аж у семирічному віці. В цьому селі він сукупно проживе сімнадцять років. За цей час тут поховає двох молодших братів, батька, дідуся й бабусю, а в сусідньому місті Скалат – сестричку. Але тут дядько Роман, який навчався у Львівському університеті, допомагатиме малому Лесеві з наукою, готуватиме до вступу до Тернопільської української гімназії. І хлопець покаже перші вагомі успіхи – екстерном складе екзамени за другий клас і поріг цього навчального закладу переступить уже третьокласником. Безперечно, любов до театру полум'яніла в хлопчачій душі. Він одразу ж у гімназії записався до аматорського гуртка.

Після закінчення гімназії, рідні радять обрати йому фах педагога чи сан священика. Він же таємно від них пише лист до управи "Руської бесіди", щоб йому як синові актора виділили стипендію для навчання в драматичній школі. Та театр коштів не мав і відмовив майбутньому славетному режисерові. Тоді Лесь стає студентом філософського факультету Віденського університету, вивчає слов'яністику та германістику. Через рік смерть батька змушує його перевестися до Львівського університету – поближче до матері, рідні, щоб якось їм допомагати. Тут юнаки та дівчата створюють студентський драмтеатр, і Лесь Курбас шліфує свій акторський та режисерський талант. Проте недовго. За участь у молодіжній демонстрації серед 49 відрахованих з Львівського університету значилося також його прізвище. Юнак усе-таки не пориває навчання. Знову їде до столиці тодішньої Австро-Угорської імперії – Відня і закінчує там же університет, а водночас - драматичну школу вільного слухача при Віденській консерваторії [3, с. 21– 89].

У своїх двадцять п'ять років він вступає до Гуцульського театру Гната Хоткевича. Але вже через півроку його зарахували до трупи "Руської бесіди", в складі якої свого часу виступали Лесеві батьки. Цікаво, що дебют молодого актора на сцені цього театру відбувся саме в Самборі, у місті, де розпочав власний земний шлях. Його партнеркою була зірка тодішньої галицької сцени Катерина Рубчакова. Вони грали коханців: він Михайла, вона Анну в "Украденому щасті", він Астрова, вона Олену в "Дяді Вані".Вже тоді Курбас

мріяв працювати на Надніпрянській Україні, де існував сильний демократичний театр Садовського (Київ) і де поруч була висока театральна культура. 1916 року його мрія здійснилась, він вступає до цього театру. Акторська творчість Курбаса в театрі Миколи Садовського обіцяла розвинутися, але сталося так, що він приніс свій акторський талант у жертву режисерському. Головна увага й енергія молодого митця були скеровані на організацію студії молодих акторів, з якої виріс згодом Молодий театр. Назва "Молодий театр" з'явилася вже влітку 1917 року. Молодий театр – це театр пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії. З цього театру взяли початок кілька українських театрів [8, с. 22].

Влітку 1920-го Лесь Курбас зібрав своїх кращих акторів, хто добровільно приєднався з Київського театру ім Шевченка, і під назвою "Кийдрамте" (Київський драматичний театр) трупа почала своє турне по містах Київщини. Спочатку осіли у Білій Церкві, потім в Умані [7, с. 270].

Лесь Курбас був засновником спочатку політичного (1922–1926), а потім і філософського (1926–1933) театру в Україні. У виставах свого філософського театру "Березіль" (Харків) Курбас малює всесвіт, де головним стає особлива довіра до життя людини у всіх його суперечностях [7, с. 135].

Лесь Курбас і "березільці" знайшли свого драматурга, п'єси якого були співзвучні їхнім естетичним засадам. Таким драматургом став Микола Куліш. Першою його п'єсою, що побачила світло рампи на сцені театру "Березіль", стала "Комуна у степах" (Київ). Творча співпраця тривала і в Харкові.

Кульмінація здобутків Курбаса пов'язана з драматургом Миколою Кулішем (1892–1937) і художником Вадимом Меллером (1884–1962).

У Києві "Березіль" мав під своїм крилом майстерні, плинні півавтономні одиниці. У Харкові все було під одним дахом і під одним проводом – Курбасовим. У театрі діяв мюзик-хол (спектаклі "Шпана", "Алло на хвилі", "Чотири Чемберлени"), агітпроп. Було підготовлено серію "Костюмовані історії" (спектаклі "Жакерія", "Сава Чалий", "Король бавиться", "Змова Фієско") [5, с. 443].

Створити неіснуючий світ, змусити глядачів повірити у нього, жити ним, перетворити власну фантазію в химерну захоплюючу реальність. Такими, на думку Леся Курбаса, були завдання режисера. Віддавши все своє життя театрові, пройшовши шлях від маловідомого актора до знаменитого режисера, він не очікував, що стане жертвою постановки іншого "геніального режиссера" – Йосифа Сталіна.

Вождь народів теж любив творити вигаданий світ з безмежно страхітливою фантазією, жертвами якої стали мільйони, змушені повірити або загинути. А часто і повірити, і загинути. В сталінському театрі абсурду нещасні актори блискуче грали свої ролі шпигунів, шкідників, диверсантів, терористів. Адже це була водночас і прем'єра, і лебедина пісня кожного – після падіння завіси очікувала смерть.

Один із найбільших сталінських спектаклів в Україні проходив з 9 березня до 19 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі. Сорок п'ять представників української науки та культури (серед них двоє академіків та п'ятнадцять професорів університетів) постали членами підпільної диверсійної Спілки визволення України, що готувала повалення радянської влади. Успіх вистави спонукав до праці над новими не менш творчими постановками. Однією із них стала справа "Української військової організації". Цього разу чекісти взяли за основу сюжету реально існуючу на Західній Україні організацію, тож їм залишилося лише "викрити" ланки в УРСР [9, с. 67].

Лесь Курбас жив і працював у той час в Харкові, тож не міг не чути про гучні процеси. Можливо, разом з іншими дивувався, як колишні професори, науковці, письменники визнавали себе шпигунами та диверсантами. Можливо, талант режисера дозволив йому побачити фальш у їхніх "зізнаннях". Проте талант не допоміг уникнути подібної долі, більш того, можливо саме через цей талант Курбас став мішенню.

Митці, академіки, поети не випадково опинялися на лаві підсудних – радянська влада згортала "українізацію". Змушений "українізовуватися" задля утримання в Україні влади, Кремль після придушення антирадянських повстань на початку 1920-х років тепер вбачав в ній неабияку загрозу.

"Українізація" спричинила небачене піднесення нашої культури: літератури, театру, кіно, малярства. Культурний спалах 1920-х став своєрідним реваншем українського національного руху, який, зазнавши поразки в політичній та військовій площині, почав активно перемагати режим у культурній. При цьому погляди окремих діячів набували й політичних рис. Одним із ключових гасел в тодішньому українському культурному дискурсі стало сформульоване українським письменником Миколою Хвильовим "Геть від Москви!" [6, с. 189].

Лесь Курбас, безперечно, був однією з зірок українського відродження, тож не міг не привернути увагу чекістів. Почалося все з жорстокої критики його творчості як невідповідної стандартам "пролетарського" мистецтва.

Звинувачений у схильності до українського націоналізму, Курбас наприкінці 1933 року залишив свій театр у Харкові та переїхав до Москви. Тут працював в державному єврейському театрі, що, між іншим, мало б продемонструвати безпідставність підозр. Проте цей крок не врятував режисера – 26 грудня 1933 року чекісти заарештували Курбаса у Москві. Висунуті звинувачення не мали нічого спільного з творчими "огріхами": "Курбас Олександр Степанович, – читаємо в постанові про арешт, – викривається в тому, що був членом контрреволюційної Української військової організації" [3, с. 401].

Допити почалися лише через три тижні, тож Курбас міг лише здогадуватися про причини затримання. Перший же протокол від 17 січня

1934 року містить детальну біографічну інформацію і категоричну заяву: “Винним себе не визнаю” [3, с. 403].

Для доведення провини не проводилося жодних слідчих дій, ані обшуків, ані допитів рідних, зокрема так ніколи й не допитано дружину. Адже чекісти вже мали необхідні їм зізнання людей, які працювали з Курбасом. Із їх свідчень випливало, що театр “Березіль” був одним із пунктів підпільної УВО, сам Курбас входив до складу терористичної ланки, яка готувала замахи на радянських державних діячів, і під час однієї з прем’єр в театрі (найкраще підходило відкриття сезону) мали бути вбитими Балицький, Постишев та Косіор. Виглядає, що чи не справа Курбаса надихнула Квентіна Тарантіно на сценарій “Безславних виродків” [5, с. 398].

Попри те, що Курбас був шокований оформленими як викривальні свідчення нісенітницями, режисер стояв на своєму і не визнавав звинувачень. Отож, Колегія ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление – тодішня назва органів безпеки СРСР) 26 лютого 1934 року постановила: “Справу разом з особою звинувачуваного [саме так – справа понад усе, а людина лише тимчасовий додаток до неї] скерувати в ГПУ УРСР”.

Курбас повернувся в Харків – місто своєї слави. Цього разу його чекали не овації, а допити. Через два тижні “роботи” чекісти отримали потрібний результат – написану тремтячою рукою режисера заяву.

“Цим заявляю, – писав Лесь Курбас, – про своє цілковите і остаточне роззброєння у відношенні до Радянської влади, і признаюся в тому, що належав до контрреволюційної організації УВО”. Завданням режисера, згідно заяви, було “на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу в Україні на буржуазно-націоналістичні рейки” [6, с. 276].

Неповних дві сторінки тексту – надто мало для викриття, і допити тривали. 17 березня режисер детально розповідає про три лінії своєї роботи – “репертуарну, художньо-формальну, та виховання кадрів в націоналістичному дусі”. Можливо, ретельно вигадуючи факти антирадянської роботи в ідеологічній сфері, Курбас намагався відійти від раніше сформульованих звинувачень в тероризмі і полегшити свою долю.

Чекістам не досить було зламати людину, вони прагнули знищити її морально і фізично, змусити заперечити все, що було суттю життя.

3 квітня 1934 року ув’язненого режисера відвідав заступник прокурора з метою перевірити, чи не було порушень у слідстві. Архівна справа зберегла протокол цих відвідин, чудовий зразок владного блюзнірства [13, с. 44–52].

“Питання: Чи є у Вас якісь скарги на дії ГПУ? Можливо, до Вас тут погано ставилися, змушували зізнаватися.

Відповідь: Абсолютно ніяких. Ставлення до мене у всіх випадках було наскрізь коректним і виключно ввічливим”.

В подальшій розмові прокурор, схоже, очікував від підсудного захоплення його долею і справедливістю радянської влади:

“Питання: Як Ви розцінюєте Ваш арешт, і які він, по вашому, мав наслідки?

Відповідь: Мій арешт особиста катастрофа, і для мене суспільна. Я визнаю, що тепер в суспільному сенсі щонайменше інвалід. Але як політичний і творчий суб’єкт почуваю себе поздоровілим, при чому спосіб лікування підказує мені порівняння: почуваю себе як істерик після дуже вдалого лікування доктора Фройда”.

Безглузді, зазомбовані відповіді швидше наштовхують на порівняння з пацієнтами іншого доктора – Павлова [13, с. 44–52]. 9 квітня 1934 року судова трійка колегії ГПУ засудила зламаного фізично і психічно режисера до 5 років таборів – досить м’який як на ті часи вирок. Тож Лесь Курбас мав шанси ще вийти на волю і повернутися до життя.

Та великий акторський талант не допоміг йому переконати чекістів у своїй щирості. На волю режисер ніколи не вийшов – таборове поневіряння закінчилися в страшний для української культури день 3 листопада 1937 року. Тоді до двадцятої річниці Жовтневої революції у Соловецькому таборі особливого призначення за вироками позасудових органів розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер’ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер’ян Поліщук, Григорій Епік, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Яловий [12].

В один день було страчено понад 100 представників української інтелігенції: відродження 1920-х стало “Розстріляним відродженням”. 21 грудня 1991 року Кабінет Міністрів України видав постанову про скасування постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 17 грудня 1933 р. “Про позбавлення Л. Курбаса звання народного артиста УСРР” у зв’язку з реабілітацією О. С. Курбаса та клопотанням театральної громадськості України [1].

Література:

1. Кабінет Міністрів України; Постанова від 21.12.1991 № 367. 2. Корнієнко Неллі. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду // Дзеркало тижня. – 2007. – № 5. – 10–16 лют. 3. Курбас Лесь: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост.: М. Г. Лабинский, Л. С. Танюк. – М. : Искусство, 1987. – 463 с. 4. Курбас Лесь. Філософія театру / Упоряд. М.Лабінський. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 917 с. 5. Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини. – К. : Дніпро, 1988. – 518 с. 6. Лабінський М. Г. “Лесь Курбас. Спогади сучасників” – К., 1969. – 359 с. 7. Макарик Ірина. Перетворення Шекспіра. Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років / Пер. з англ. М. Климчука. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 348 с. 8. Молодий театр: Генеза. Завдання. Шляхи / Під ред. Ю. П. Косенко; Упоряд. М. Г. Лабінський. – К. : Мистецтво, 1991. – 320 с. 9. Сторінки історії України XX століття: Посібник для вчителя / За ред. С. В. Кульницького. – К. : Освіта, 1992. 10. Субтельний О. Історія України. – К., 1996. 11. Українська і світова культура. Історія і сучасність. Київ – 1995. 12. Шевчук В. П. Історія української державності. Курс лекцій. – К. : Либідь, 1999. 13. Шерях Ю. Лесь Курбас: Харків / Ю.Шерях // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 44–52.

О. О. Баваровська, В. О. Мельник
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. М. ОСТРОВСЬКОГО 329

Н. В. Бабій
ЛЕСЬ КУРБАС – ОДИН ІЗ НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" 331

О. М. Широка
РЕПРЕСІЇ СЕРЕД СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1944–1953 роках 337

О. П. Жалюк
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В УТВЕРДЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ 344

С. О. Криворучко
УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УСРР У 1920-х рр. 351

В. В. Олійник
УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК ФЕНОМЕН СВІТОВОГО МАСШТАБУ 354

О. П. Барабаш-Тимофієва
МИКОЛА РУДЕНКО: ДО ХРЕСТА І З ХРЕСТОМ 356

В.О. Парандій
ДІЯЛЬНННІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ (1926–1936 рр.) В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 362